

Bir Tenkit Terimi Olarak “Sulûkü'l-Câdde”

Muhittin Düzenli*

al-Sulûk al-Jâddah as a Term for Criticism

In the context of determining the authenticity of narrations of hadith, many concepts were used in the books of *al-Jarh wa al-ta'dîl* by hadith scholars. One of these is the term *sulûk al-jâddah* (the followed track), in which the narrator encounters an *isnâd* (chain of narration) but, based on his weakness of mind or other similar reasons, adapts it to the better-known *isnâd*. Although this term is considered to have been rarely used, it has been an important point of consideration in the critique of hadith. This paper aims to clarify the usage of this term by giving some examples in the history of hadith, as well as examining the relation to other forms of hadith methodology.

Key words: Hadith criticism, well-known *isnâd*, *al-Jarh wa al-ta'dîl*, *sulûk al-jâddah* (the followed track).

Giriş

Hadislerin –genel olarak haberlerin– sahibine aidiyetini, başka bir ifadeyle sıhhatini tespititte isnad açısından yapılması gereken öncelikli hususlardan biri, onu bize nakledenlerin güvenilirliğini ve ehliyetini araştırmaktır.¹ Bu sebeple sahih hadisin tarifinde zikredilen şartların ilki râvîlerle ilgili durumlar olmuş ve “sahih hadis” kavramı, klasik literatürde “adalet ve zabt sahibi râvîlerin muttasıl bir isnadla rivayet ettikleri şâz ve muallel olmayan hadis”² olarak

* Yrd. Doç. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.

1 Ahmet Yücel, *Hadis İlminde Tenkit Terimleri ve İlgili Çalışmalar* (İstanbul: İFAV Yayınları, 1998), s. 18.

2 Sahih hadis klasik kaynakların hemen hepsinde bu şekilde tarif edilmiştir. Bk. İbnü's-Salâh, *Mukaddime*, haz. Ebû Abdurrahman Salâh b. Muhammed (Beirut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 1995), s. 15-16; Şemseddin es-Sehâvî, *Fethu'l-mugîs şerhu Elfıyeti'l-hadîs*, haz. Muhammed Salâh (Beirut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 1996), I, 27-29; Süyûtî, *Tedribü'r-râvî fi şerhi Takribi'n-Nevevî*, haz. Ahmed Ömer Hâşim (Beirut: Dârü'l-kütübi'l-Arabî, 1985),

tanımlanmıştır. Söz konusu tanımda yer alan adalet ve zabt kavramlarının, usulün üzerinde en fazla durduğu temel noktalar olması, bu bağlamda başka hiçbir ilim dalına nasip olmayacak ölçüde muazzam bir “cerh ve ta’dil” literatürünü hadis kültürümüze kazandırmıştır.

Râvinin mecrûh sayılmasına sebep olan ve onun adalet ve zabt sıfatını zedeleyen hususlar cerh literatüründe muhtelif şekillerde ifade edilmiş, “cerh lafızları” ibaresi kavram olarak literatürümüzdeki yerini almıştır. Kısaca “hadis râvilerinin gerek kendilerinde, gerekse rivayetlerinde bulunan kâdih bir illet sebebiyle cerh edilmelerinde kullanılan lafızlar”³ olarak tanımlanan cerh lafızları, İbn Ebû Hâtim (ö. 327/938) ve İbnü’s-Salâh’a (ö. 643/1245) göre dört mertebede ifade edilirken⁴ Zehebî (ö. 748/1347) ve Irâkî (ö. 806/1403) tarafından beş, İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449) tarafından ise altı mertebe içerisinde mütalaa edilmiştir.⁵

Râvilerle ilgili cerh terimlerinden biri de –literatürde az kullanılan bir tabir olsa da– الجادة سلك فلان el-câdde” kalıbıdır.⁶ Pek fazla bilinmeyen ve Türkçe olarak kaleme alınmış eserlerde hemen hemen hiç görmediğimiz bu kavramın içeriğine ilişkin Arap dünyasında da doyurucu bilgilere rastlanmamaktadır. Yaptığımız araştırma neticesinde söz konusu kavrama yönelik olarak sadece iki çalışma tespit edebildik. Bunlardan ilki Saîd b. Sâlih er-Rakîb tarafından kaleme alınan *el-İ’lâl bi-sülûki’l-câdde fî kitâbi’l-Kâmil li’bn Adî el-Cürçânî* adlı 69 sahifeden oluşan bir çalışmadır.⁷ Söz konusu çalışmada

1, 27; Emîr es-San’ânî, *Tavzihu’l-efkâr li-meâni Tenkih’l-enzâr*, haz. Salâh b. Muhammed b. Uveyza (Beyrut: Dârü’l-kütübî’l-ilmiyye, 1417/1997), I, 24; Cemâleddin el-Kâsımî, *Kavâidü’t-tahdîs min fünûni mustalahi’l-hadîs* (Beyrut: Dârü’l-kütübî’l-ilmiyye, t.y.), s. 79; İbn Dakîkul’id, *el-İktirâh fî beyâni’l-istilâh ve mâ uzîfe ilâ zâlike mine’l-ehâdisi’l-ma’dûde fîs-sihâh* (Bağdat: Matbaatü’l-irşâd, 1402/1982), s. 154-55; Nüreddin İtr, *Menhecün-nakd fî ulûmi’l-hadîs* (Dimaşk: Dârü’l-fikr, 1981), s. 242; Ahmed Naim, *Sahih-i Buhari Tecrid-i Sarih Tercemesi: Mukaddime* (Ankara: DİB Yayınları, 1982), I, 202.

3 Mücteba Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü* (Ankara: TDV Yayınları, 1992), s. 48.

4 İbn Ebû Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve’t-ta’dil* (Beyrut: Mektebetü dâri İhyâi’t-türâsi’l-Arabî, 1371/1952), I, 9-10; İbnü’s-Salâh, *Mukaddime*, s. 95; Süyûtî, *Tedribür-râvî*, I, 186.

5 İbn Hacer el-Askalânî, *Nuhbetü’l-fiker fî mustalahi ehli’l-eser*, haz. Abdülhamid b. Sâlih b. Kâsım (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1427/2006), s. 369.

6 Söz konusu kullanım usul eserlerinin bir kısmında illet çeşitlerinin dokuzuncusu olarak dile getirilmiştir. Bk. Hâkim en-Nisâbü’rî, *Ma’rifetü ulûmi’l-hadîs*, haz. Seyyid Muazzam Hüseyin (Medine/Beyrut: Dârü’l-kütübî’l-ilmiyye, 1397/1977), s. 118; Süyûtî, *Tedribür-râvî*, I, 140; Dârekutnî, *el-İlelü’l-vâride fî’l-ehâdis* (Riyad: Dârü’t-tayyibe, 1985), I, 45; Tâhir el-Cezâirî, *Tevcihü’n-nazar ilâ usûli’l-eser* (Beyrut: el-Matbaatü’l-İslâmiyye, 1995), II, 611.

7 Bk. Saîd b. Sâlih er-Rakîb, *el-İ’lâl bi-sülûki’l-câdde*, s. 2 (<http://www.alukah.net/sharia/1046/43795/> -27.09.2013’te girildi).

sadece İbn Adî'nin *el-Kâmil fi dua'fâir-ricâl* adlı eseri incelenmekte ve uzun sayılabilecek şekilde İbn Adî'nin hayatı ve eserinin tanıtımına yer verilmektedir. Ardından da söz konusu eserde “Sülûkü'l-câdde” kavramına denk gelebilecek 13 ayrı rivayet ele alınarak söz konusu rivayetlerde zikredilen râvilere ilişkin detaylı bilgiler sunulmaktadır.

Diğer çalışma ise Hâlid b. Mansûr b. Abdullah ed-Düveys tarafından, “Sülûkü'l-câdde ve eseruhû fi ilâli'l-hadîs” başlığı altında yazılmış ve *Mecelletü Câmiati Melik Suûd* adlı derginin 895-944 sahifeleri arasında yayımlanmış bir makaledir. Söz konusu iki çalışmada da kavramın tarihî gelişim süreci ile hadis usulüne ilişkin diğer ıstılahlarla ilişkisi gibi temel noktalara ilişkin doyurucu mâlûmat bulmak zordur. Her iki çalışmadan farklı olarak bu makalede biz söz konusu tenkit teriminin ortaya çıkışını, kullanımlarını ve diğer hadis usulü kavramlarıyla ilişkisini ortaya koymaya çalışacağız. Söz konusu terkinin müşahhas olarak az kullanılması⁸ ve sadece satır aralarında bazı râvilere yönelik tenkit ifadesi olarak isti'mâli, konunun müstakil ve geniş bir şekilde çalışılmasını da engellemiştir. Her ne kadar zahiren nadir kullanılan bir kavram olsa da, konunun tüm yönleriyle ele alınmasının hadis birikimi açısından faydalı olacağını ve alana, mütevazı da olsa, bir katkı sağlayacağını ümit etmekteyiz.

“Seleke Fulân el-Câdde”: Kavramsal Analiz

Kavramın ıstılahî tanımına geçmeden önce “seleke fulân el-câdde” kalıbı içerisinde zikredilen “seleke” ve “câdde” kelimeleri üzerinde durmak ve söz konusu kelimelerin bu tenkit terkinde kullanılmasının arka planına değinmek istiyoruz.

“Seleke” kelimesi lugatte “bir şeyin bir şeye nüfûz etmesi, karışması,⁹ bir yolu izleme” gibi değişik anlamlara gelmekte; master kalıbındaki “sülûk” kelimesi de “tavır, davranış” anlamında kullanılmaktadır.¹⁰ Nitekim Şuarâ sûresindeki *كذلك سلكناه في قلوب المحرمين* “İşte böylece biz onu (Kur'an'ı) suçluların kalbine soktuk”¹¹ âyetinde ve Zümer sûresinde yer alan *لم تر أن الله أنزل من السماء ماء فسلكه ينابيع* “Görmedin mi, Allah gökten su indirdi de onu yeryüzündeki

8 Burada kavramın az kullanılmasından kastımız, bizzat teknik bir kavram olarak söz konusu kavramın istimalidir. İleride değineceğimiz üzere “Sülûkü'l-câdde” eylemine işaret eden birçok metin, cerh-ta'dil ve ilel eserlerinde görülmektedir.

9 İbn Fâris, *Mu'cemü mekâyisi'l-luga*, haz. Abdüsselâm Muhammed Hârûn (Beyrut: Dârü'l-fikr, t.y.), III, 97; Muhammed Murtazâ ez-Zebîdî, *Tâcü'l-arûs min cevâhiri'l-Kâmûs*, haz. Ali eş-Şîrî (Beyrut: Dârü'l-fikr, 1414/1994), XVII, 205.

10 İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab* (Beyrut: Dâru ihyâit-türâsi'l-Arabî, 1419/1999), VI, 337.

11 eş-Şuarâ 26/200.

kaynaklara ulaştırdı”¹² âyetinde “seleke” kelimesi “sokmak/dahil etmek, ulaştırmak” anlamlarında kullanılmıştır.

Terkipte kullanılan “câdde” kelimesi ise sözlükte “yol (tarîk)” kelimesinin büyüğü, yani bizim Türkçe’de kullandığımız cadde kavramına karşılık gelmekte,¹³ yol (tarîk) ile aynı anlamda kullanıldığı veya yolun orta halli olanına “cadde” dendiği de kaynaklarda zikredilmektedir.¹⁴ Söz konusu iki kelimenin anlamlarından yola çıkarak terkinin, sözlük anlamı itibariyle “yolu izledi, yola tutundu” şeklinde anlaşılabilir; “seleke fulân el-câdde” kalıbının da yine sözlük anlamı itibariyle “falan kişi yola tutundu, falan kişi yolu izledi” şeklinde tercüme edilebileceği söylenebilir. Üzerinde durduğumuz bu terimin sözlük anlamı bu şekilde belirginleşmekle birlikte, hadis literatüründe çok daha değişik bir anlam örgüsü içerisinde kullanılmıştır.

Mastar kalıbındaki “Sülûkü’l-câdde” veya fiilî kullanım itibariyle “seleke fulân el-câdde” kavramının çok kullanılan bir ıstılah olmaması sebebiyle usul kitaplarında veya cerh-ta’dîl eserlerinde tarifi yapılmamıştır. Bununla birlikte terkinin asıl noktasını oluşturan “câdde” kelimesinin ıstılah kitaplarında tarif edildiği görülmektedir. Abdullah Aydın’ın *Hadis İstılahları Sözlüğü* adlı eserinde “câdde” kelimesini üç ayrı şekilde açıklamakta ve adı geçen kavramın ilk olarak “Bir râvinin hadislerini genel olarak kendisiyle rivayet etmiş olduğu ana senedi”, ikinci olarak “bir hadisin muhtelif senedlerinin ekserisinin kendisinde birleştiği ana senedi”, üçüncü olarak ise “herkeşçe bilinen, meşhur olan şekliyle okunması gereken kelime veya isim” anlamlarına geldiğini ifade etmektedir.¹⁵ Muhtemelen ibarede “câdde” kelimesinin kullanılması, aşağıda da üzerinde duracağımız üzere, “yol (tarîk)” kelimesine oranla “cadde”lerin daha bilindik, meşhur olması dolayısıyladır. Nitekim insanlar yaşadıkları bölgenin yollarına (tarîklerine) değil, daha ziyade caddelerine aşinadırlar. Bu anlamından yola çıkarak câdde kelimesi “râvinin nezdinde meşhur olan sened veya rivayetlerini ekseriyetle naklettiği yol” olarak tarif edilebilir.

Ayhan Tekineş, *Geleneğin Altın Zinciri* adlı eserinde câdde kavramı ve kullanımına ilişkin şunları ifade etmektedir:

12 ez-Zümer 39/21.

13 İsmâil b. Hammâd el-Cevherî, *es-Sihâh: Tâcü’l-luga ve sıhâhu’l-Arabiyye*, haz. Ahmed Abdülgafûr Attâr (Beyrut: Dârü’l-ilm li’l-Melâyîn, 1376/1956), I, 452.

14 Zebîdî, *Tâcü’l-arûs*, VII, 483.

15 Abdullah Aydın’ın, *Hadis İstılahları Sözlüğü* (İstanbul: Timaş Yayınları, 1987), s. 43; ayrıca bk. Muhammed Ziyâurrahman el-A’zamî, *Mu’cemü mustalahâtî’l-hadis ve letâifü’l-esânîd* (Riyad: Mektebetü advâîs-selef, 1999), s. 112.

İslâm bilginleri hadisin intikal sürecini ifade ederken sıklıkla yol metaforundan yararlanmışlardır. Bilindiği gibi sünnetin sözlük anlamı yoldur. Sünneti bize aktaran silsile de tarîk/yol diye isimlendirilmiştir. Tarîk kelimesi sened anlamında kullanılmıştır. Yine ana yol anlamında cadde kelimesi de kullanılmıştır. Sözlükte cadde, açık, düz büyük yol anlamındadır. Hadis metnini sonraki kuşaklara ulaştıran yol anlamında kullanılan tarîk/yol, şayet açık, düz ve büyük bir yol ise cadde adını alır. Câddetü'l-hadîs, hadisin rivayet edildiği meşhur ana yoldur. Muhtemelen ana yol dururken karanlık ve dar yollara girmenin yanlışlığını anlatmak için hoş bir teşbihle hadisin rivayet edildiği meşhur yol câddetü'l-hadîs diye adlandırılmıştır. Tanınmayan tarîkler ise ayrıca belirtilmiş ve “Bu tanınmayan bir isnaddır” denilerek reddedilmiştir. Hadisin genel olarak rivayet edildiği tarîkin tespiti önemlidir. Böylece hadisin nasıl bir yolla bize ulaştığı bilinecektir. Hadis, bilinen tarîki dışında farklı bir yoldan nakledildiğinde itibar edilmemiştir. Rivayetlerinde çok hata yaptığı ya da sahtecilik yaptığından dolayı terkedilen râvilerin bulunduğu yollar, yan yol kabul edilerek, bu yollarla gelen rivayetlere itibar edilmemiştir. Hadisin kaynağına ulaşan caddeler belirlenmiş, karanlık küçük sokaklar ve çıkmaz sokaklara sapılması hoş karşılanmamıştır. Herkesin değer verdiği aydınlık ana caddeler bellidir. Meçhul râviler, karanlık isnadlarla, münker rivayetler naklettiklerinde hemen kendilerini ele vermiş olurlar. Muhaddisler tanımadıkları hocaların hadislerini yalnızca araştırma maksadıyla yazmışlardır. Bir hocanın hadislerinin geldiği ana yolu terk ederek, tanınmayan karanlık yollardan hadislerini almamışlardır.¹⁶

Tekineş'in de ifade ettiği üzere, her ne kadar rivayetin meşhur yolları (câddetü'l-hadîs) sıhhat için te'kit edici bir unsur olarak telakki edilse de, başka bir isnadın bilindik/meşhur bir isnada uyarlanması anlamındaki “Sülûkü'l-câdde” eylemi, üzerinde duracağımız üzere, muhaddislerin rivayetlerin tenkidinde kullandıkları kavramlardan biri olarak karşımıza çıkmaktadır.

“Câdde” kelimesiyle ilgili bütün bu tanımlamalar, söz konusu kelimenin hadis literatüründe “meşhur, bilindik bir râvinin sürekli hadis naklettiği ana senedi” olarak tarif edildiğini göstermektedir. Kavramın ıstılâhî tanımına geçmeden önce şunu da ifade etmeliyiz ki “Sülûkü'l-câdde”, rivayetin isnadına ilişkin bir hata olup bizzat rivayeti nakleden râvinin zabtına yönelik bir eksiklikten kaynaklanmaktadır. Nitekim Muallimî, isnadda bulunan hataların genellikle “Sülûkü'l-câdde” sebebiyle meydana geldiğini ifade ederek kavramın bu özelliğine işaret etmiştir. Örneğin Hişâm b. Urve (ö. 146/763) rivayetlerini çoğunlukla babasından, o da Hz. Âişe'den nakletmiştir. Ancak zaman zaman Vehb b. Keysân'dan (ö. 127/744) da nakillerde bulunmuştur. Râvi, Hişâm'dan

16 Ayhan Tekineş, *Geleneğin Altın Zinciri* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2006), s. 208-9.

gelen herhangi bir haberi ikinci tarîk ile yani Vehb b. Keysân'dan işittiğinde, ilk haberi işittiğinden uzun bir zaman geçince söz konusu haberi Hişâm'dan birinci tarîk ile işittiği vehmine kapılabilmiş ve alıştığı şekliyle rivayeti nakledebilmiştir. İşte bu sebeple hadis imamları onun, “Hişâm – Vehb – Ubeyd” veya “Hişâm – Babası – Hz. Âişe” isnadıyla olmak üzere iki farklı isnadı geldiğinde, ilk isnadı kabul etmekte ve ikincisinin de hatalı olduğunu ifade etmektedirler. İle eserlerinde bu tür hataların epeyce bir yer tuttuğu görülmektedir.¹⁷ Eylem olarak bu şekilde belirginleşen “Sülûkü'l-câdde” kavramının klasik hadis usulü eserlerinde tarifinin yapılmadığını daha önce ifade etmiştik. Ancak, muasır araştırmacılardan Hâlid b. Mansûr “Sülûkü'l-câdde” kavramını şu şekilde tanımlamıştır: “Râvinin bir rivayeti, aynı hadisi nakleden, ancak sayıca ve hıfz açısından daha üstün râvilere muhalif olarak, meşhur isnadıyla nakletmesidir.”¹⁸

Görüldüğü üzere “câdde” kelimesi ıstılâhî olarak “bir râvinin hadislerini naklettiği meşhur yolu” olarak tarif edilmesine karşın, söz konusu kelime “Sülûkü'l-câdde” veya “seleke fulân el-câdde” terkiplerinde olduğu gibi s-l-k kökünden türeyen kelimelerle bittiğinde, hadisçilerin ıstılahında çok daha değişik anlam kazanmaktadır. Bunu şöyle izah etmek mümkündür: Bir hadisin, bir râvi yanında Nâfi' – İbn Ömer gibi meşhur bir isnadı vardır. Ancak hadis meşhur olmayan başka bir isnadla da nakledilmiştir. Aslında isabetli olan, bu meşhur olmayan isnaddır. Ama râvi zabtı iyi olmadığı için meşhur isnadı hatırlamakta, böylece meşhur olmayan isnadı meşhur olana uyarlamaktadır. Bir anlamda hadisin isnadının insanlar arasında yaygın oluşundan etkilenmektedir. Böyle râviler için tenkit sadedinde “ana yola/meşhur isnada tutundu” denilmiştir. Oysa burada meşhur isnad isabetli olmayan isnaddır.¹⁹ Bu kullanımdan hareketle “Sülûkü'l-câdde” kavramını “Bir râvinin kendi nezdinde meşhur olmayan isnadı, zabtının zayıf olması dolayısıyla meşhur olan bir isnadı ile değiştirmesi/uyarlaması” olarak tarif edebiliriz. Dolayısıyla terkinin bu kullanım ve tarifinden hareketle “Sülûkü'l-câdde” veya “seleke fulân el-câdde” kavramlarını da “(Falan kişi) Meşhur isnad(ın)a uyarladı” şeklinde tercüme etmemiz mümkündür. Bu şekilde tanımlayabileceğimiz söz konusu tenkit ibaresi, kaynaklarda sadece tek bir kalıpla ifade edilmemiş; aksine aynı anlama gelebilecek muhtelif lafızlarla beraber kullanılmıştır.

17 Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî el-Yemânî, *et-Tenkîl bimâ fi te'nîbi'l-Kevserî mine'l-ebâtîl* (Beyrut: Mektebetü'l-İslâmî, 1406/1986), II, 826-27.

18 Hâlid b. Mansûr b. Abdullah ed-Dürey's, “Sülûkü'l-câdde ve eseruhû fi ilâli'l-hadis”, *Mecelletü Câmiati Melik Suûd*, 2 (1425/2008): 895-96.

19 Bk. Hamza Abdullah Melibârî, *Hadis Usulüne Yeni Yaklaşımlar*, çev. Muhittin Düzenli – Ayhan Ak (İstanbul: İnsan Yayınları, 2013), s. 258-59 (mütercimim dipnotu).

Hadis Literatüründe “Câdde” Kelimesi ve Kullanımları

Mütekaddimîn âlimlerine ve bu dönemde yazılmış eserlere bakıldığında, genelde iki rivayet arasında ihtilâf bulunduğunda tercihlerini ortaya koymak için “Sülûkü'l-câdde” kavramının istimal edildiği görülmektedir. Bunu bazen açık bir şekilde dile getirdikleri gibi bazan da “Bu yolla hadis gelmez”, “Hadis bu vecihten bilinmiyor”, “Bu yolla hadis gelmesi mümkün değildir” gibi muhtelif ifadelerle râvinin “Sülûkü'l-câdde” terimi çerçevesinde tenkit edildiği görülmekte,²⁰ böylece rivayetin isnadının hatalı olarak aktarıldığı belirtilmektedir.

Bir rivayetin nakli sırasında aynı râviden gelmesine rağmen isnadların ihtilâfı vukuunda, bu ihtilâfı gidermek için bazı karineler dikkate alınmakta, söz konusu karineler aynı râviden gelmiş olmasına rağmen, bazan ihtilâflı her iki isnadın muhafazasını bazan da söz konusu iki farklı vecihten birinin diğerine tercihini gerektirmektedir.²¹ Bu husus muhaddislerin ekseriyetle takip ettiği bir yöntem olarak karşımıza çıkmaktadır. Şayet böyle bir imkân bulunamaz ise tercihin yerini tevakkuf almaktadır. Böyle bir durumda hadis tenkitçilerini rivayetlerden birini tercih etmeye yönlendiren epeyce karine mevcuttur. Hatta her rivayetin kendine has özel bir tercih sebebinin olduğu söylenebilir. Cerh-ta'dîl ve ilel eserleri bu gözle tarandığında, isnadların ihtilâflarını giderme açısından birçok unsurun dikkate alındığı ve isnad mukayeseleriyle söz konusu ihtilâfların giderilmeye çalışıldığı görülmektedir. Yahyâ b. Maîn'in (ö. 233/847) “Şayet biz bir hadisi otuz değişik yoldan yazmasak onun ne ifade ettiğini anlayamazdık”²² ifadesi de benzer noktayı vurgulamakta, isnadlarda bulunan hataların çözümünün yine sened mukayeselerinde aranması gerektiğine işaret etmektedir. Bu noktada rivayetlerin tercihini yönlendiren önemli karinelere birisi de “Sülûkü'l-câdde” kavramı olmaktadır. Her ne kadar “Sülûkü'l-câdde” ve bu kavrama ilişkin istilahlar ve bunların ilel eserlerindeki

20 İbn Ebû Hâtim er-Râzî, *İlelül-hadis* (Beyrut: Dârü'l-ma'rif, 1985), I, 198, 210, 243, 364.

21 Hadis usulündeki şâz kavramı bu durumu ifade etmek için kullanılmıştır. Nitekim İbn Hacer söz konusu kavramı şu şekilde izah etmektedir: “Bir râvinin hadisine ya zabt fazlalığı ya da adet çokluğu veyahut diğer tercih sebeplerinden biri dolayısıyla kendisinden daha üstün bir başka râviye muhalefet vaki olursa daha üstün olduğu için tercih edilene “mahfuz”, terk edilene de “şâz” denir. Bu açıklamadan anlaşılıyor ki “şâz”, makbul olan râvinin kendisinden üstün olan kimselere “muhâlif” olarak rivayet ettiği hadistir.” Bk. İbn Hacer el-Askalânî, *Nüzhetü'n-nazar fi tavzîhi Nuhbeti'l-fiker*, haz. Nurettin İtr (Dımaşk: Dârü'l-hayr, 1993), s. 68.

22 Yahyâ b. Maîn, *Târih*, haz. Ahmed Muhammed Nürseyf (Mekke: Merkezü'l-bahsi'l-ilmî, 1399/1979), IV, 271; Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi' li-ahlâkî'r-râvi* (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1991), II, 212; Süyûtî, *Tabakâtül-huffâz* (Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 1403), I, 188; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, haz. Şuayb el-Arnaût – Ali Ebû Zeyd (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1413), XI, 88.

müşahhas örneklerinin sayısı zahiren yoğun denebilecek bir seviyede gözük-
mese de,²³ rivayetin mahreci ve isnada yönelik bir kısım değerlendirmeleri
üzerinde duracağımız bu kavramla doğrudan ilişkili olduğu ve rivayetlerin
ta'lilinde "Sülûkü'l-câdde" eylemine işaret edildiği söylenebilir.

"Meşhur yola tutundu" şeklinde tercüme ettiğimiz bu kavram, literatüre ba-
kıldığında sadece "seleke fulân el-câdde" kalıbıyla değil, başka birçok kavramla
da kullanılmıştır; "لزم الطريق" / "yola tutundu", "أخذ المجرة / اتبع المجرة", "tabii gidişini
sürdü / tabii gidişi takip etti", "تلك الطريق بناء على الجادة", "bu (isnad) meşhur
yola (isnada) bina edilmiştir", "سلك الجادة / سلك الطريق / سلك المحجة", "meşhur isn-
nada tutundu / meşhur isnadı takip etti", "تبع العادة", "alıştığı (isnadı) takip etti",
"أسهل عليه" "kolay yolu tercih etti/bu ona kolaydır" gibi farklı şekillerde kulla-
nılan söz konusu tenkit terimi, bütün bu kullanımlarda aynı anlam örgüsünü
karşılacak şekilde "meşhur isnada uyarlama" noktasında belirginleşmiştir.

1. لزوم الطريق : Yola Tutundu

"Yola tutundu" veya "yolu takip etti" şeklinde tercüme edebileceğimiz bu
terkip "meşhur isnada uyarlamak" anlamında cerh-ta'dil ve ilel eserlerinde
kullanılan kavramlardan biridir. Özellikle İbn Ebû Hâtim'in *İlel* adlı eserinde
kavramın bu şekliyle kullanıldığı, bazen "لزم" lezime ile "الطريق" et-tarîk keli-
meleri arasında bu eylemi yapan râvinin isminin zikredildiği görülmektedir.
İbn Ebû Hâtim söz konusu terimi eserinde yedi ayrı yerde zikretmiştir:

وسألت أبي ، وأبا زرعة ، عن حديث ؛ رواه سهل بن حماد أبو عتاب ، عن عبد الله بن
المنثري ، عن ثمامة ، عن أنس ، عن النبي صلى الله عليه وسلم ، قال : إذا وقع الذباب
في إناء أحدكم فليغمسه فيه ، فإن في أحد جناحيه داء ، وفي الآخر شفاء فقال أبي ،
وأبو زرعة جميعا : رواه حماد بن سلمة ، عن ثمامة . بن عبد الله ، عن أبي هريرة . قال أبو
زرعة : وهذا الصحيح . وقال أبي : هذا أشبه عن أبي هريرة ، عن النبي صلى الله عليه
وسلم ، ولزم أبو عتاب الطريق .

Babama (Ebû Hâtim er-Râzî (ö. 275/878) ve Ebû Zür'aya (ö. 264/877) Sehl
b. Hammâd (ö. 208/823) =Ebû Attâb (ö. 208/823) – Abdullah b. el-Musen-
nâ (ö. ?) – Sümâme (ö. 111/729) – Enes (ö. 93/711) isnadıyla nakledilen²⁴

23 İbn Adî'nin *el-Kâmil fî du'afâir-ricâl* adlı 12 ciltlik eserinde bile söz konusu kavramı
sadece 13 ayrı yerde zikretmesi, söz konusu terimin müşahhas olarak nadir kullanımlar-
lardan biri olduğunu göstermektedir. Bk. Sa'îd b. Sâlih er-Rakîb, *el-lâl bi-sülûki'l-câdde*,
s. 2.

24 Rivayet, bu isnadla sadece Bezzâr'ın *Müsned*'inde zikredilmektedir. Bu husus her ne

“Sizden birinin kabına sinek düştüğü zaman onu tamamen kabın içine daldırsın. Zira onun bir kanadında hastalık diğer kanadında ise şifa vardır”²⁵ hadisi hakkında sordum. Babam ve Ebû Zür’a (ö. 264/877) beraberce şöyle dediler: “Bu rivayet Hammâd b. Seleme (ö. 167/783) – Sümâme b. Abdillâh (ö. 111/729) – Ebû Hüreyre (ö. 58/678)” isnadıyla nakledilmiştir.²⁶ (Yine söz konusu rivayet ile ilgili) Ebû Zür’a; “Doğru olan (isnad) budur” dedi. Babam ise (Ebû Hâtim er-Râzî); “Bunun Ebû Hüreyre’den gelmesi daha uygundur. Muhtemelen Ebû Attâb (Abdullah – Sümâme – Enes isnadını kullanmak suretiyle) meşhur yola tutunmuştur” dedi.²⁷

Ebû Zür’a’nın bu ifadesi tercih edilen isnadın Sümâme’nin Ebû Hüreyre’den yaptığı nakil olduğunu göstermektedir. Ancak Sümâme b. Enes b. Abdillâh b. Mâlik’in Ebû Hüreyre’yi idrak etmediği ve bu nedenle ondan yapmış olduğu bu naklin usul açısından mürsel hükmünde kabul edildiğini de belirtmeliyiz.²⁸ Sümâme, Enes b. Mâlik’in oğlu Abdullâh’ın evlâdı olarak bilinmekte ve rivayetlerinin çoğunu dedesi Enes b. Mâlik isnadıyla naklettiği görülmektedir.²⁹ Dolayısıyla rivayetlerin ekseriyeti nazar-ı itibara alındığında, bu isnad onun nazarında “câdde”, “yol” veya diğer bir ifadeyle “meşhur isnaddır”. İşte Hammâd b. Seleme – Sümâme b. Abdillâh – Ebû Hüreyre – Hz. Peygamber isnadını terk ettiği için Ebû Attâb³⁰ bu rivayetiyle “Sülûkü'l-câdde” eylemin-

kadar Bezzâr’ın nezdinde rivayetin sahih olabileceğini düşündürse de rivayete ilişkin “Bu hadisi Enes’ten nakledilmiş olarak sadece bu vecihten biliyoruz” şeklindeki değerlendirmesi bu tarîke yönelik şüphesini göstermektedir. Ebû Attâb’ın söz konusu rivayeti ve Bezzâr’ın değerlendirmesi için bk. Bezzâr, *Müsned: el-Bahrü’z-zehhâr*, haz. Mahfûzurrahman Zeynullah (Beyrut: Müessesetü ulûmî'l-Kur’ân, 1988), XIII, 500-501.

- 25 Rivayetin diğer versiyonları için bk. Buhârî, *Sahîh* (Riyad: Beytül-efkârîd-devliyye, 1998), “Bed’ül-halk”, 59/17, “Tib”, 76/58; Ebû Dâvûd, *Sünen* (Riyad: Beytül-efkârîd-devliyye, 1998), “Et’ime”, 26/48; İbn Mâce, *Sünen* (Riyad: Beytül-efkârîd-devliyye, 1998), “Tib”, 31/31; İbn Hibbân, *Sahîh*, haz. Şuayb el-Arnaût (Beyrut: Müessesetür-risâle, 1993), IV, 53; Dârimî, *Sünen*, haz. Hüseyin Selim Esed (Riyad: Dârül-Muğni, 2000), “Sayd”, 7/12.
- 26 Hammâd b. Seleme – Sümâme b. Abdillâh – Ebû Hüreyre şeklinde nakledilen isnatlar için bk. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, haz. Şuayb el-Arnaût (Beyrut: Müessesetür-risâle, 1997), XIII, 19; XIV, 295; XV, 13; İbn Râhûye, *Müsned*, haz. Abdülgafûr Abdülhak Hüseyin el-Belûşî (Medine: Mektebetül-eymân, 1412/1991), I, 177; Dârimî, “Sayd”, 12.
- 27 İbn Ebû Hâtim, *İlel*, I, 27; Dârekutnî, *el-İlel*, VIII, 279.
- 28 Bk. İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, II, 405; Yûsuf b. Abdurrahman el-Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, haz. Beşşâr Avvâd Ma’rûf (Beyrut: Müessesetür-risâle, 1980), IV, 405.
- 29 Sümâme b. Enes b. Abdillâh, hadis kaynaklarında zikredilen 74 rivayetin 72’sini Enes b. Mâlik kanalıyla nakletmiştir. Örnekler için bk. Buhârî, “İlim”, 3/30, “İstiskâ”, 15/3, “Et’ime”, 70/35, “Eşribe”, 74/26; Müslim, *el-Câmiu’s-sahîh* (Riyad: Beytül-efkârîd-devliyye, 1998), “Eşribe”, 36/16; Nesâî, *Sünen* (Riyad: Beytül-efkârîd-devliyye, 1998), “Zekât”, 23/2, 29/10; Tirmizî, *Sünen* (Riyad: Beytül-efkârîd-devliyye, 1998), “Salât”, 2/15, “Libâs”, 21/17, “Eşribe”, 23/13, “Menâkib”, 45/51; İbn Mâce, “İkâmetü’s-salât”, 5/187, “Fiten”, 36/27.
- 30 Tekrarlarıyla birlikte 131 rivayette adı geçen Ebû Attâb, Şu’be gibi meşhur râvilerden

de bulunmakla yani “meşhûr yola tutunmak”la itham edilmiştir. Hem Ebû Hâtim er-Râzî hem de Ebû Zür’a söz konusu rivayetin sahih olan isnadının Ebû Hüreyre tarikiyle nakledilen yol olduğunu belirtmek suretiyle bu hatayı ortaya koymuşlardır.³¹

وسألت أبي عن حديث رواه محمد بن سليمان بن الأصبهاني، عن سهيل بن أبي صالح، عن أبيه، عن أبي هريرة، عن النبي ”أنه كان يصلي في اليوم والليلة اثنتي عشرة ركعة“. فقال أبي: هذا خطأ، رواه سهيل عن أبي إسحاق، عن المسيب بن رافع، عن عمرو بن أوس، عن عنبسة، عن أم حبيبة، عن النبي أبي: كنت معجبا بهذا الحديث، وكنت أرى أنه غريب، حتى رأيت سهيل، عن أبي إسحاق، عن المسيب، عن عمرو بن أوس، عن عنبسة، عن أم حبيبة، عن النبي فعلمت أن ذلك لزم الطريق

Babama (Ebû Hâtim er-Râzî’ye) Muhammed b. Süleyman el-İsbahânî’nin (ö. 181/797) Süheyl b. Ebî Sâlih (ö. 138/755) – Babası (Zekvân es-Semmân ö. 101/719) – Ebû Hüreyre (ö. 58/678) isnadıyla naklettiği “Hz. Peygamber (s.a.v.) gündüz ve gece 12 rekât kıları”³² hadisini sorduğumda bana şöyle cevap verdi: “Bu hatalı bir rivayettir. Rivayet Süheyl (ö. 138/755) – Ebû İshâk (ö. 126/743) – Müseyyeb b. Râfi’ (ö. 105/723) – Amr b. Evs (ö. 91/709) – Anbese (ö. ?) – Ümmü Habibe (ö. 49/669) isnadıyla nakledilmiştir. Babam (Ebû Hâtim) şöyle devam etti: “Bu hadisi gördüğümde şaşırılmışım ve onu garîb olarak değerlendirmiştim. Hadisin, Süheyl (ö. 138/755)– Ebû İshâk (ö. 126/743) – Müseyyeb b. Râfi’ (ö. 105/723) – Amr b. Evs (ö. 91/709) – Anbese (ö. ?) – Ümmü Habibe (ö. 49/669) isnadıyla nakledildiğini gördüğümde³³ onun (Muhammed b. Süleyman el-İsbahânî’nin) bu rivayette (meşhur) yolu tuttuğunu anladım.³⁴

nakillerde bulunmuş, kendisinden de Ahmed b. Hanbel, Ali b. Medîni ve Irak ehlinin ileri gelenleri hadis nakletmiştir. Bk. İbn Hibbân, *Kitâbü’s-Sikât* (Beyrut: Dârü’l-fıkr, 1935/1975), VIII, 290; Buhârî, *et-Târihu’l-kebîr* (Beyrut: Dârü’l-kütübî’l-ilmîyye, t.y.), IV, 102.

31 Dârekutnî de Ebû Attâb’ın sözü edilen rivayetini hadis illetlerine dair yazmış olduğu eserinde değerlendirmiş ve doğru olan isnadın Hammâd b. Seleme’den gelen nakil olduğunu ifade etmiştir. Bk. Dârekutnî, *el-İlel*, VIII, 279.

32 Söz konusu isnadla hadisin nakli için bk. Ebû Bekir İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef* (Beyrut: Müessesetü ulûmî’l-Kur’ân, 2006), IV, 279; Nesâî, “Kıyâmü’l-leyl”, 20/67; Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî, *Şuabü’l-îmân* (Beyrut: Dârü’l-kütübî’l-ilmîyye, 1410), II, 204; Buhârî rivayetin söz konusu isnadla nakledilmesinin hatalı olduğunu ifade etmiş ve hadisin bu vechin dışında birçok kanaldan geldiğini belirtmiştir. Bk. Buhârî, *et-Târihu’l-kebîr*, VII, 37.

33 Hadisin bu isnadla nakli için bk. İbn Hibbân, *Sahih*, VI, 205; İbn Huzeyme, *Sahih* (Beyrut: Mektebetü’l-İslâmî, 1980), II, 204; Nesâî, “Kıyâmü’l-leyl”, 20/67; İbn Râhûye, *Müsned*, IV, 233; Tirmizî, “Salât”, 2/189; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XLIV, 52; İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, IV, 288.

34 İbn Ebû Hâtim, *İlel*, I, 107. Ayrıca bk. Dârekutnî, *el-İlel*, VIII, 184.

Ebû Hâtim'in de belirttiği üzere, Muhammed b. Süleyman el-İsbahânî'nin meşhur olan isnadı Süheyl b. Sâlih – Babası – Ebû Hüreyre tarîkidir. Görebildiğimiz kadarıyla hadis literatüründeki dokuz rivayetini de bu yolla nakletmiştir.³⁵ Genelde Süheyl b. Ebû Sâlih'ten rivayette bulunmakla birlikte, İbn Adî onu çok hata yapmakla tenkit etmiş, hatta bir rivayeti hariç, hepsinde hatalı olduğunu belirtmiştir. Ebû Hâtim er-Râzî ise İsbahânî'nin hadisiyle ihticâc edilemeyeceğini ifade etmiştir.³⁶ İbn Adî de onu muzdaribu'l-hadis olarak vasıflandırmış ve bu rivayetin dışında da başka hadislerde “meşhur senede uyarlama” eyleminde bulunmakla tenkit etmiştir.³⁷ Dârekutnî de İbn Ebû Hâtim'in hatalı olarak belirttiği isnadı aynı şekilde muallel olarak kabul etmekte ve Süheyl – Ebû İshak tarîkiyle gelen rivayetin doğruya daha yakın olduğunu ifade etmektedir.³⁸

İsbahânî'nin bu rivayeti söz konusu isnadla, görebildiğimiz kadarıyla sadece Beyhakî'nin *Şuabü'l-îmân* ve Abdürrezzâk'ın *el-Musannef* adlı eserlerinde geçmektedir. Muhtemelen İsbahânî değişik bir isnadla gelen rivayeti zabt zayıflığı dolayısıyla kendi meşhur isnadına uyarlamış, dolayısıyla “Sülûkü'l-câdde” eylemini yapmakla tenkit edilmiştir.

وسألت أبي عن حديث ؛ رواه ابن أبي ذئب ، عن أسيد بن أبي أسيد ، عن عبد الله بن أبي قتادة ، عن جابر ، عن النبي صلى الله عليه وسلم ، قال : من ترك الجمعة ثلاثا من غير ضرورة فقد طبع على قلبه . قال أبي : ورواه الدراوردي ، عن أسيد ، عن ابن أبي قتادة ، عن أبيه ، عن النبي صلى الله عليه وسلم . قلت : فأيهما أشبه ؟ قال : ابن أبي ذئب أحفظ من الدراوردي ، وكأنه أشبه ، وكأن الدراوردي لزم الطريق .

Babama (Ebû Hâtim er-Râzî'ye) İbn Ebû Zî'b (ö. 159/776) – Üseyd b. Ebî Üseyd (ö. ?) – Abdullah b. Ebû Katâde (ö. 95/713) – Câbir (ö. 78/697) – Hz. Peygamber (s.a.v.) isnadıyla nakledilen “Kim cumayı (cuma namazını) özürsüz üç kere terkederse kalbi mühürlenir”³⁹ hadisini sorduğumda

35 Bk. Nesâî, “Kıyâmü'l-leyl”, 20/67; İbn Mâce, “İkâmetü's-salât”, 5/100. Diğer örnekler için bk. Yûsuf b. Abdurrahman el-Mizzî, *Tuhfetü'l-eşrâf*, haz. Abdüssamed Şerefeddin (Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 1403/1983), IX, 394-425.

36 Ebû'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, *ed-Du'afâ' ve'l-metrûkin*, haz. Ebû'l-Fidâ Abdullah el-Kâdî (Beyrut: Dâru'l-kütübü'l-İlmiyye, 1406), III, 68; Zehebî, *el-Muğni fid-du'afâ'*, haz. Nûrettin İtr (Beyrut: Dâru İhyâ't-türâsi'l-Arabî, t.y.), II, 205; Yahyâ b. Maîn, *Târîh*, III, 516; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXV, 310.

37 İbn Adî, *el-Kâmil fi du'afâ'r-ricâl*, haz. Yahyâ Muhtâr Gazzâvî (Beyrut: Dâru'l-fikr, 1409/1988), VI, 299.

38 Dârekutnî, *el-İlel*, VIII, 185.

39 Söz konusu isnadla hadisin nakli için bk. İbn Mâce, “İkâmetü's-salât”, 5/93; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XXII, 422; Hâkim en-Nisâbü'rî, *el-Müstedrek ale's-Sahihayn* (Kahire:

bana şöyle cevap verdi: “(Bu rivayeti) Derâverdî (ö. 186/802), Üseyd (ö. ?) – İbn Ebû Katâde (ö. 95/713) – Babası (Hâris b. Rebî’ es-Sülemî) (ö. 54/673) – Hz. Peygamber isnadıyla nakletmiştir.”⁴⁰ Babama “Öyleyse hangisi doğrudur?” dedim. Bana “İbn Ebû Zî’b Derâverdî’den daha ahfazdır. Dolayısıyla o (nun rivayeti) doğruya daha yakındır. Derâverdî sanki burada meşhur yola tutunmuştur” dedi.⁴¹

Buradaki ihtilâf Muhammed b. Abdurrahman b. Ebû Zî’b ile Abdülaziz b. Muhammed ed-Derâverdî’nin naklettiği rivayetlere yöneliktir. Yani hadisin Câbir’e mi, yoksa Ebû Katâde’ye mi dayandığı noktasında bir ihtilâf söz konusudur. Ebû Hâtim rivayetin Câbir’e dayandığı noktasında tercihini kullanmıştır. İbn Ebû Hâtim’in babasından naklettiği üzere, söz konusu iki muhtelif rivayetin birini diğerine tercih etme noktasında iki farklı dayanak söz konusudur: Bunlardan birincisi, İbn Ebû Zî’b’in zabt açısından Derâverdî’den daha üstün olduğu; ikincisi ise Derâverdî’nin meşhur yola tutunduğu iddiasıdır. Burada meşhur olan yol (câdde) Abdullah b. Ebû Katâde – Babası isnadıdır. Abdullah b. Ebû Katâde’nin naklettiği rivayetlere bakıldığında, hemen hemen çoğunu babasından bu yolla naklettiği görülmektedir.⁴² Dolayısıyla bu rivayette Derâverdî’nin asıl isnadı oluşturan Abdullah b. Ebû Katâde – Câbir tarikini terk edip meşhur isnad (câddetü’l-hadîs) olan İbn Ebû Katâde – Babası isnadına yapışması, “Sülûkü’l-câdde” olarak tavsif edilmiş ve Derâverdî de bu hatayı yapmakla itham edilmiştir. Yani Derâverdî açısından meşhur olan isnad budur. Fakat isnad açısından birbirine muhalif olan bu durum ortaya çıkınca hafıza açısından daha sağlam telakki edilen İbn Ebû Zî’b’in rivayeti, Ebû Hâtim tarafından tercih edilmiş ve diğer rivayet Derâverdî’nin meşhur isnada tutunması sebebiyle hatalı bir rivayet olarak görülmüştür.

Dârekutnî’nin de rivayetin her iki isnadını aktardıktan sonra Câbir’den gelen rivayetin daha sahih olduğunu belirtmesi⁴³ buna işaret etmektedir.

Dârü’l-Haremeyn, 1997), I, 421; İbn Huzeyme, *Sahih*, III, 176; Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî, *es-Sünenü’l-kübrâ*, haz. Muhammed Abdülkâdir Atâ (Mekke: Mektebetü dâri’l-Bâz, 1414/1994), III, 247; Taberânî, *el-Mu’cemü’l-evsat*, haz. Târik b. Avazullah – Abdülmuhsin el-Hüseynî (Kahire: Dârü’l-Haremeyn, 1415/1995), I, 91; Beyhakî, *Şu’abü’l-îmân*, III, 102; İbn Abdülber en-Nemerî, *et-Temhîd*, haz. Mustafa b. Ahmed el-Alevî – Muhammed Abdülkebir el-Bekrî (Mağrib: Vizâretü’l-evkâf veş-şuûnî’l-İslâmiyye, 1387/1967), XVI, 240.

40 Bk. İbn Abdülber, *et-Temhîd*, XVI, 240; Hâkim en-Nisâbü’rî, *el-Müstedrek*, II, 575; Müslim, “Salât”, 6/15; Nesâî, “Kıyâmü’l-leyl”, 20/66; İbn Huzeyme, *Sahih*, II, 205; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XXXVII, 250.

41 İbn Ebû Hâtim, *İlel*, I, 203.

42 Örnekler için bk. Mizzî, *Tuhfetü’l-eşraf*, IX, 247-59.

43 Bk. Dârekutnî, *el-İlel*, XIII, 375.

Burada şu hususu da özellikle belirtmek gerekmektedir: Dârekutnî söz konusu değerlendirmesinde, bir önceki örnekte de olduğu gibi, sadece ihtilâflı rivayetlere yönelik tercihinin belirtmiş; ancak tercihinin yönlendiren karineyi zikretmemiştir. Söz konusu ihtilâfın çözümüne yönelik olarak Ebû Hâtim ise “Sülûkü'l-câdde” gerekçesini ifade etmiştir. Dolayısıyla “Sülûkü'l-câdde” eylemi, gerekçe olarak zaman zaman açık bir şekilde zikredilmekle birlikte, bazan da sadece rivayetler arasındaki tercihin dile getirilmesiyle yetinilmekte ve karineyle ilgili herhangi bir açıklama cihetine gidilmemektedir. Bu husus daha önce de ifade ettiğimiz üzere “Sülûkü'l-câdde” ile tenkit edilen rivayetlerin sanılandan daha fazla olduğuna işaret etmektedir.

وسألت أبي عن حديث ؛ رواه الحارث بن عبيد أبو قدامة. عن أبي عمران الجوني ، عن أنس ، عن النبي صلى الله عليه وسلم : أنه طلق حفصة ، ثم راجعها الحديث. ورواه حماد بن سلمة ، عن أبي عمران الجوني ، عن قيس بن زيد : أن النبي صلى الله عليه وسلم ، طلق حفصة بنت عمر ، تطليقة ، ثم قال النبي صلى الله عليه وسلم : أتاني جبريل ، فقال : راجع حفصة بنت عمر ، فإنها صوامة قوامة الحديث. قال أبي : الصحيح حديث حماد ، وأبو قدامة لزم الطريق.

Babama (Ebû Hâtim er-Râzi'ye) Hâris b. Ubeyd Ebû Kudâme (ö. ?), Ebû İmrân el-Cevnî (ö. 128/745) – Enes (ö. 93/711) – Hz. Peygamber isnadıyla nakledilen “Hz. Peygamber Hafsa'yı boşamıştı, sonra ona geri döndü” hadisini ve Hammâd b. Seleme (ö. 167/783) – Ebû İmrân el-Cevnî (ö. 128/745) – Kays b. Zeyd (ö. ?) – Hz. Peygamber isnadıyla nakledilen “Resûlullah (s.a.v.) Hafsa bint Ömer'i bir talâkla boşamış ve sonra şöyle demiştir: “Bana Cebrâil geldi ve şöyle dedi: ‘Hafsa'ya dön. Çünkü o çok oruç tutar ve geceleri namaza çok kalkar,”⁴⁴ hadisini sorduğumda şöyle cevap vermiştir: “Sahih olan Hammâd'ın rivayetidir. Ebû Kudâme bu rivayette meşhur yola tutunmuştur.”⁴⁵

44 Rivayetin Hammâd b. Seleme – Ebû İmrân el-Cevnî – Kays b. Zeyd isnadıyla nakli için bk. Taberânî, *el-Mu'cemül-kebir*, haz. Hamdî b. Abdülmecid es-Selefi (Musul: Mektebetül-ulûm ve'l-hikem, 1983), XVIII, 365; İbn Hacer el-Askalânî, *el-Metâlibü'l-âliye*, haz. Abdullah b. Abdülmuhsin (Riyad: Dârü'l-âsime, 1419/1998), XVI, 608; Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ'* (Mısır: Dârü's-saâde, 1394/1974), III, 166. Rivayet bazı ufak lafız farklılıklarıyla ve muhtasar olarak başka isnadlarla da kaynaklarda zikredilmektedir. Bk. Ebû Dâvûd, “Talâk”, 13/36; Dârimî, “Talâk”, 12/2; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XXVI, 271; İbn Mâce, “Talâk”, 10/1; Bezzâr, *Müsned*, I, 294; XIII, 396; Ebû Ya'lâ el-Mevsilî, *Müsned*, haz. Hüseyin Selîm Esed (Beyrut: Dârü'l-Me'mûn li't-türâs, 1989), I, 160.

45 İbn Ebû Hâtim, *İlel*, I, 428.

Hadis kaynaklarında Hâris b. Ubeyd Ebû Kudâme – Ebû İmrân el-Cevnî – Enes isnadıyla söz konusu rivayet nakledilmemiştir. Görebildiğimiz kadarıyla rivayet, sadece İbn Ebû Hâtim'in *İlel* adlı eserinde bu şekilde mevcuttur. Hâris b. Ubeyd Ebû Kudâme, Ebû İmrân el-Cevnî'nin öğrencisi olarak bilinmekte ve rivayetlerinin çoğunu da ondan nakletmektedir.⁴⁶ Yani Hâris açısından Ebû İmrân el-Cevnî – Enes isnadı alışılmış (câdde) isnaddır. İşte Ebû Kudâme'nin Hammâd b. Seleme (ö. 167/783) – Ebû İmrân el-Cevnî (ö. 128/745) – Kays b. Zeyd (ö. ?) – Hz. Peygamber isnadını terk edip alışılmalı geldiği isnada yapışması "Sülûkü'l-câdde" eylemiyle tenkit edilmesine sebep olmuştur. Cerh-ta'dîl açısından adı geçen râvinin durumuna bakıldığında, başka yönlerden de tenkit edildiğini görmekteyiz. Nitekim, İbn Ebû Hâtim, sözü edilen râviyi "muzdaribu'l-hadîs",⁴⁷ Yahyâ b. Maîn de "zaifu'l-hadîs" ifadeleriyle tenkit etmekte,⁴⁸ İbn Adî de zayıf ve muzdaribu'l-hadîs olarak görmektedir.⁴⁹

وسألت أبي عن حديث ؛ رواه المبارك بن فضالة ، عن ثابت ، عن أنس ، عن النبي صلى الله عليه وسلم ، أنه قال : إذا أحب الرجل أخاه فليعلمه . قال أبي : ورواه حماد بن سلمة ، عن ثابت ، عن حبيب بن سبيعة الضبي ، عن رجل حدثه ، عن النبي صلى الله عليه وسلم ، مرسلًا . قال أبي : هذا أشبه وهو الصحيح ، وذاك لزم الطريق .

Babama (Ebû Hâtim er-Râzî'ye) Mübârek b. Fadâle (ö. 164/780) – Sâbit (ö. 127/744) – Enes (ö. 93/711) – Hz. Peygamber isnadıyla nakledilen "Bir kişi kardeşini seviyorsa ona öğretsin"⁵⁰ hadisini sorunca, bana şöyle demiştir: "Bu rivayeti Hammâd b. Seleme (ö. 167/783) – Sâbit (ö. 127/744) – Hubeyb b. Subay'a ed-Duba'î (ö. ?) – an reculin isnadıyla Hz. Peygamber'den mürsel olarak nakletmiştir."⁵¹ Babam sözlerine şöyle devam etti: "Doğru olan rivayet budur. Muhtemelen o (Sâbit el-Bunânî) meşhur yola tutunmuştur."⁵²

46 İbnü'l-Cevzî, *ed-Du'afâ' ve'l-metrûkîn*, I, 182.

47 İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, III, 81; İbnü'l-Cevzî, *ed-Du'afâ' ve'l-metrûkîn*, I, 182.

48 Yahyâ b. Maîn, *Târîh*, IV, 264.

49 İbn Adî, *el-Kâmil*, II, 188.

50 Rivayet Mübârek b. Fadâle – Sâbit – Enes isnadıyla sadece İbn Ebû Hâtim'in *İlel* adlı eserinde geçmektedir.

51 Rivayetin bu şekline yani mürsel olarak nakline de kaynaklarda rastlayamadık. Ancak "إذا أحب أحدكم أخاه فليعلمه أنه يحبه" şeklinde Mikdâm b. Madî ve İbn Ömer gibi sahâbilerden nakille birçok kaynakta geçmektedir. Bk. Tirmizî, "Zühd", 33/54; Ebû Dâvûd, "Edeb", 40/112; İbn Hibbân, *Sahîh*, II, 330; Beyhakî, *Şu'abü'l-îmân*, VI, 489.

52 İbn Ebû Hâtim, *İlel*, II, 249.

İbn Ebû Hâtim'in zikrettiği ilk isnad alışılmış bir isnaddır. Zira Sâbit el-Bunânî rivayetlerinin çoğunu Enes yoluyla aktarmıştır.⁵³ Hammâd b. Seleme rivayeti ise Sâbit açısından alışılmış bir isnad değildir. Söz konusu iki isnadın bu şekildeki ihtilâfı Ebû Hâtim'in Sâbit el-Bunânî'yi “Sülûkü'l-câdde” eylemini yapmakla tenkit etmesine sebep olmuştur. İbn Receb el-Hanbelî de aynı rivayetle ilgili Ebû Hâtim'i destekleyerek şunları söylemektedir: “Bu rivayeti Hammâd nakletmiştir. Sâbit'in öğrencileri arasında hıfzı en sağlam ve onun rivayetlerini de en sahih bir şekilde nakleden odur.”⁵⁴

“Lezime et-tarik” ibaresiyle tenkit edilen ve râvileri meşhur isnada uyarlamakla itham edilen örnekler bunlarla sınırlı değildir.⁵⁵ Ancak bu kalıbın daha çok İbn Ebû Hâtim tarafından tercih edildiğini de burada zikretmemiz gerekir. İbn Ebû Hâtim'in bu değerlendirmelerinde dikkati çeken bir husus câddetü'l-hadise muhalif olarak zikredilen rivayetin râvisinin hıfz açısından diğer râviden daha üstün olduğudur. Yani râvinin zabt açısından durumu “Sülûkü'l-câdde” eyleminin gerekçesi olarak dile getirilmiştir.

2. اتبع المجرة / أخذ المجرة : Tabii Gidişini Sürdürdü / Tabii Gidişi Takip Etti

“Tabii gidişini sürdürdü” veya “alışageldiği isnadı takip etti” şeklinde de tercüme edebileceğimiz bu kalıbın ilk kullanımına dair ipuçlarını Beyhakî'nin naklettiği bir metinde görmekteyiz. Söz konusu metinden anlaşıldığına göre terkinin bu şekildeki ilk kullanımı Şâfiî tarafından yapılmıştır. Bu bağlamda Beyhakî'nin nakletmiş olduğu ve Süfyân (ö. 198/713) – Zührî (ö. 124/741) – Abdurrahman b. Abd (ö. 88/706) isnadıyla nakledilen bir rivayete yönelik olarak İmam Şâfiî (ö. 204/819) şöyle demiştir: “Süfyân b. Uyeyne bu rivayetinde Zührî an Urve an Abdurrahman demek suretiyle alışageldiği isnadı takip etmiştir.” Beyhakî Şâfiî'nin bu ifadesiyle Süfyân'ın isnadı meşhur tarikine uyarladığını ve böyle yapmakla da vehme düştüğünü kast ettiğini belirtmiştir.⁵⁶ Hadis rivayet

53 Bk. Mizzi, *Tuhfetü'l-eşraf*, I, 103-45.

54 İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, III, 141.

55 Diğer örnekler için bk. İbn Ebû Hâtim, *İlel*, II, 189, 266.

56 Söz konusu rivayetin tam metni şu şekildedir:

أخبرنا أبو عبد الله الحافظ أخبرني الحسين بن محمد الرافقي حدثنا عبد الرحمن بن محمد حدثنا يونس بن عبد الأعلى قراءة حدثنا سفيان عن الزهري عن عروة عن عبد الرحمن بن عبد القاري فذكر الحديث يمثل رواية المدائني قال يونس بن عبد الأعلى قال لي الشافعي رحمه الله في هذا الحديث : اتبع سفيان بن عيينة في قوله الزهري عن عروة عن عبد الرحمن المجرة يريد لزوم الطريق. قال عبد الرحمن بن محمد : وذلك أن مالكا ويونس وغيرهما رواوا الحديث عن الزهري عن حميد بن عبد الرحمن عن عبد الرحمن بن عبد القاري عن عمر ، فأراد الشافعي أن سفيان وهم ، وأن الصحيح ما رواه مالك.
Bk. Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, II, 652.

tarihinde çok önemli bir yeri olan Süfyân b. Uyeyne'nin bile "meşhur isnada uyarılma" ile tenkit edilmesi, meşhur râvilerin bile bu hataya düşebildiklerini göstermektedir. Aynı zamanda bu metin söz konusu tenkit teriminin Şâfiî'nin yaşadığı dönemde mevcut olduğuna, yani tarihsel kökeninin hicri ikinci asra kadar uzandığına işaret etmektedir. Aynı kalıp *Ma'rife* müellifi Hâkim en-Nisâbüri tarafından da kullanılmıştır. Nitekim Hâkim, illet nevilerini sıralarken "Dokuzuncu İlet" başlığı altında buna temas etmiş ve şu rivayeti zikretmiştir:

Ebû Ca'fer Muhammed b. Muhammed b. Abdullah el-Bağdâdî (ö. 346/957) – Yahyâ b. Osman b. Salih es-Sehmî (ö. 282/895) – Saîd b. Kesîr b. Ufeyr (ö. 226/840) – Münzir b. Abdillâh el-Hizâmî (ö. 181/797) – Abdülâzîz b. Ebî Seleme (ö. 164/780) – Abdullah b. Dînâr (ö. 127/744) – İbn Ömer (ö. 73/692) isnadıyla nakledildiğine göre "Hz. Peygamber (s.a.v.) namaza başladığında "سبحانك اللهم تبارك اسمك وتعالى جدك" derdi."⁵⁷

Hâkim söz konusu rivayeti aktardıktan sonra şu değerlendirmeyi yapmaktadır:

"Bu hadisin sahih bir illeti vardır. Zira Münzir b. Abdillâh el-Hizâmî (ö.181/797) bu rivayette her zaman gittiği yolu takip etmiştir. Münzir b. Abdillâh'ın hocası Abdülâzîz b. Ebî Seleme, İbn Ömer'in hadislerini daha çok Abdullah b. Dînâr tarikiyle rivayet ettiğinden, Münzir b. Abdillâh da bu isnada tutunmuş ve hata yapmıştır. Halbuki bu hadisin asıl isnadı Ebû Ca'fer Muhammed b. Muhammed b. Abdillâh el-Alevî (ö. 346/957) – Hüseyin b. el-Hakem el-Haberî (ö. ?) – Gassân b. Mâlik İsmail (ö. 217/832) – Abdülâzîz b. Ebî Seleme (ö.164/780) – Abdullah b. Fadl (ö. 130/747) – A'rec (ö.117/735) – Abdullah b. Ebû Râfi' (ö. ?) – Ali b. Ebi Tâlib (ö. 40/660) şeklindedir."⁵⁸

Hâkim'in de ifade ettiği üzere, Münzir b. Abdillâh rivayeti asıl isnadıyla değil, daha çok hocasının kullandığı alışılmış isnadıyla nakletmiştir. Kaynaklarda da görüldüğü üzere, Abdülâzîz b. Ebî Seleme (ö. 164/780) açısından Abdullah b. Dînâr (ö. 127/744) – İbn Ömer (ö. 73/692) isnadı, Seleme açısından meşhur bir tariktir ve rivayetlerini genelde bu isnadla aktarmıştır.⁵⁹ Aynı

57 Rivayet bu isnadla kaynaklarda zikredilmemekle birlikte başka isnadlarla birçok eserde geçmektedir. Bk. Nesâî, "İftitâh", 11/18; İbn Mâce, "İkâmetü's-salât", 5/1; Hâkim en-Nisâbüri, *el-Müstedrek*, I, 235; İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, II, 396; Taberânî, *ed-Du'â*, haz. Mustafa Abdülkâdir Atâ (Beyrut: Dârü'l-kütübü'l-ilmîyye, t.y.), I, 171; Hâkim en-Nisâbüri, *Ma'rife*, s. 118.

58 Hâkim en-Nisâbüri, *Ma'rife*, s. 118.

59 Örnekler için bk. Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, VI, 93; X, 134; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, X, 342, 343; Ebû Avâne el-İsferâyîni, *Müsned*, haz. Eymen b. Ârif ed-Dimaşki (Beyrut 1419/1998), V, 36; Tayâlisî, *Müsned*, haz. Muhammed b. Abdülmuhsin et-Türki (Cize: Hicr, 1420/1999), III, 408.

rivayet İbn Hacer tarafından mablûb hadise örnek olarak da zikredilmiştir.⁶⁰ Hiç şüphesiz rivayetin meşhur isnada uyarlanması anlamında “Sülûkü'l-câdde” ile tenkit edilen rivayetlerin usul açısından aynı zamanda mablûb rivayetler olduğu söylenebilir. Zira söz konusu eylemde sonuç olarak isnadın kalbedilmesi/değiştirilmesi mevcut olmakta, bu da hadis usulünde mablûb kavramına denk düşmektedir.

3. سلك الجادة / سلك الطريق / سلك المحجة : Meşhur İsnada Tutundu / Meşhur İsnadı Takip Etti

“Sülûkü'l-câdde” kavramına yönelik diğer kullanımlar daha yaygın olmakla birlikte, terkihi oluşturan “seleke” ve “el-câdde” kelimeleriyle oluşturulan ve “seleke fulân et-tarîk/el-câdde” şeklinde belirginleşen kalıbın muhaddisler tarafından zaman zaman tercih edildiği görülmektedir. Söz konusu kalıbı bu şekilde kullananların ilki, tespit edebildiğimiz kadarıyla Hatîb el-Bağdâdî'dir (ö.463/1070, *Târîhu Bağdâd* adlı eserinde söz konusu kavramı “Birçok rivayette onun kolay yolu tuttuğunu görüyorum” ifadesiyle dile getirmekte ve “Sülûkü'l-câdde” terkiбинin yanı sıra, “ittebe'a el mecerre” (اتبع المحرة) kavramını da kullanmaktadır.⁶¹ Ancak kavramı bu lafızla en fazla İbn Hacer (ö.852/1448) kullanmıştır. Onun hem usule dair yazdığı *en-Nüket* adlı eserinde hem de *Fethu'l-bârî* adlı şerhinde birçok yerde rivayeti “Sülûkü'l-câdde” kavramıyla ta'lil ettiği görülmektedir. Örneğin İbn Hacer, Mus'ab el-Karkasânî (ö. 208/823) – Evzâi (ö. 157/773) – Zührî (ö. 124/741) isnadıyla nakledilen rivayete yönelik değerlendirmesinde Muhammed b. Mus'ab'ın vehme düştüğünü isnadın sahih şeklinin Muhammed b. Mus'ab – Mâlik – Zührî şeklinde olması gerektiğini ifade ettikten sonra, Muhammed b. Mus'ab'ın bu rivayette meşhur isnada tuttuğunu (فكأن الراوي عنه سلك الجادة); zira onun rivayetlerinin ekseriyetle Evzâî'den olduğunu belirtmiştir.⁶² İbn Hacer başka bir değerlendirmesinde de Abdullah b. Büreyde (ö. 115/733) – Buşeyr b. Kâ'b el-Adevî (ö. ?) – Şeddâd b. Evs (ö. 58/677) isnadıyla nakledilen “seyyidü'l-istiğfâr” hadisi ile Velîd b. Sa'lebe – İbn Büreyde (ö. 115/733) – Babası (Ebü'l-Huseyb ö. 63/682) isnadıyla nakledilen aynı rivayete yönelik olarak Abdullah b. Büreyde'nin hadisinin daha sahih olduğunu, ikinci isnadda bulunan Velîd'in meşhur isnada tuttuğunu (كأن الوليد سلك الجادة) ifade etmiştir.⁶³

60 İbn Hacer el-Askalânî, *en-Nüket alâ Kitâbi İbni's-Salâh*, haz. Rebî b. Hâdi Umeyr (Riyad: Dârü'r-râye, 1408/1998), II, 885.

61 Bk. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd* (Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, t.y.), III, 226; IX, 440.

62 İbn Hacer el-Askalânî, *en-Nüket*, II, 661.

63 İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-bârî bi-şerhi Sahihî'l-Buhârî* (Beyrut: Dârü'l-ma'rife, 1379), XI, 99.

İbn Hacer'in "Sülûkü'l-câdde" terkibine yönelik kullanımlar bu verdiğimiz örneklerle sınırlı değildir. Hem usule dair yazdığı *en-Nüket* adlı eserinde hem de diğer eserlerinde birçok defa terkihi bu şekliyle hadisleri ta'lil amacıyla kullanmıştır.⁶⁴

4. أسهل عليه : Kolay Yolu Tercih Etti

"Kolay yolu tercih etti" veya "Bu ona kolaydır" şeklinde tercüme edebileceğimiz bu lafız daha çok İbn Adî'nin *el-Kâmil fi du'afâir-ricâl* adlı eserinde tercih ettiği bir kullanım şeklindedir. Bununla birlikte söz konusu kullanıma dair örnekleri İbn Ebû Hâtim'in *İlel*'inde ve diğer bazı kaynaklarda da görmekteyiz. İbn Adî bu değerlendirmelerinde genelde rivayetin sahih isnadını da zikretmekte ve hatanın kimden kaynaklandığını izah etmektedir.

Terkipte kullanılan lafızlar farklı olsa da, bu kalıp yine "meşhur isnada uyarılma" anlamında istimal edilmiştir. Hiç şüphesiz râvi açısından kolay olan, her zaman kullandığı ve alışageldiği yolu (tarîki) zikretmek ve rivayeti söz konusu isnadla nakletmektir. Zira râvi açısından değişik bir isnada vukufiyet mümkün olmayı da beraberinde getirmektedir. İşte bu sebeple rivayetin sıhhat şartlarından birisi itkân veya zabt sağlamlığı olmuştur. Dolayısıyla râviye yönelik olarak "Bu onun için kolaydır" veya "Kolay yolu tercih etti" denildiğinde, her zaman kullandığı bir isnadın dışında bir tarikle gelen rivayeti terk edip kendisi için kolay olan meşhur isnadını kullandığı ve rivayeti de söz konusu isnada uyarladığı anlaşılmaktadır.

İbn Adî'nin buna yönelik olarak zikrettiği rivayetlerden biri misvak hadisi- dir. İshak b. İbrâhim (ö. 304/916) – Sâlih b. Ahmed b. Yûnus (ö. 316/928) – Muhammed b. Sâlih b. Mihrân (ö. 252/866) – Ertât Ebû Hâtim (ö. ?) – Ubeydullah b. Ömer (ö. 143/760) – Nâfi' (ö. 116/734) – İbn Ömer (ö. 73/692) isnadıyla nakledildiğine göre, Hz. Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: "Ümmetime zor gelmeyeceğini bilseydim, onlara her namazda (öncesinde) misvak kullanmalarını emrederdim"⁶⁵ İbn Adî bu rivayeti naklettikten sonra şu değerlendirmeyi yapmaktadır:

64 Diğer örnekler için bk. İbn Hacer el-Askalâni, *ed-Dirâye fi tahrîci ehâdisi'l-Hidâye*, haz. Abdullah Hâşim el-Yemânî (Beyrut: Dârü'l-ma'rife, t.y.), II, 184, 219; İbn Hacer el-Askalâni, *Telhisü'l-habir fi tahrîci ehâdisi'r-Râfiyyi'l-kebir*, haz. Âdil Ahmed Abdülmevcûd – Ali Muhammed Muavvaz (Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 1419/1998), I, 637; *Fethu'l-bârî*, I, 353; III, 270; IX, 384; X, 344; *en-Nüket*, II, 610, 660, 661, 714, 726.

65 Rivayet bu isnadla Taberânî'nin *el-Mu'cemü'l-kebir* adlı eserinde geçmektedir. Taberânî rivayetle ilgili herhangi bir açıklama yapmamıştır. Bk. Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebir*, XII, 375. Ancak hadis başka isnadlarla hemen hemen bütün kaynaklarda zikredilmiştir. Bk. Buhârî, "Cum'a", 11/8; Müslim, "Tahâret", 2/15; Nesâî, "Tahâret", 1/7; Ebû Dâvûd, "Tahâret", 1/25; Tirmizî, "Tahâret", 1/18; İbn Mâce, "Tahâret", 1/7; İbn Huzeyme, *Sahih*, I, 73; İbn Hibbân, *Sahih*, III, 350; IV, 399, 406.

Bu hadis hatalı olarak nakledilmiştir. Zira hadis Ubeydullah (ö. 143/760) – Saîd el-Makberî (ö. 123/740) – Ebû Hüreyre (ö. 58/678)⁶⁶ kanalıyla bize gelmiştir. Hâkeza Ertât'ın Hişâm b. Hassân – Ubeydullah – Nâfi' – İbn Ömer isnadıyla nakletmesi de hatalıdır.⁶⁷ Ertât bu rivayette kolay yolu tercih etmiştir. Zira bu yol Ertât açısından meşhur bir tarihtir ve bu yolla gelen hadislerin sayısı epeyce fazladır.⁶⁸

Ertât b. Münzir, bu rivayetiyle "Sülûkü'l-câdde" eylemini yapmakla itham edilmiştir. İbn Adî'nin ifade ettiğine göre Ertât rivayetlerinde hata yapan bir râvidir. Muhtemelen Ebû Hüreyre kanalıyla gelen rivayeti, zabt problemi dolayısıyla alışık olduğu Nâfi' – İbn Ömer isnadına uyarlamış ve böylece vehme düşmüştür. Rivayetin bu isnadla sadece Taberânî'nin *el-Mu'cemü'l-kebir* adlı eserinde geçmesi muhaddislerin bu isnada itibar etmediklerini göstermektedir.

İbn Adî yine Abdurrahman b. Saîd el-Beledî (ö. ?) – Ca'fer b. Abdülvâhid (ö. 258/871) – Muhammed b. Abdullah el-Ensârî (ö. 212/827) – Saîd b. Ebî Arûbe (ö. 156/772)– Katâde (ö. 117/735)– Enes (ö. 93/711) isnadıyla nakledilen "Namazı üç şey bozar: Köpek, eşek ve kadın"⁶⁹ rivayetiyle ilgili olarak şunları söylemektedir:

Bu hadis söz konusu isnadla sadece Ca'fer b. Abdülvâhid (ö. 258/871) tarafından nakledilmiştir. Ca'fer açık ve sahih olan isnadı terk ederek kendisi için kolay olan Saîd b. Ebî Arûbe (ö.156/772) – Katâde (ö. 117/735) – Enes (ö. 93/711) isnadına tutunmuştur.⁷⁰

İbn Adî'nin belirttiğine göre Ca'fer b. Abdülvâhid, sika râvilerden münker hadis nakletmek, sirkatü'l-hadis (hadis hırsızlığı) ve hadis uydurmakla itham edilen râvilerden biridir.⁷¹ Dolayısıyla bu karinelere dayanarak İbn Adî söz konusu isnadı terk etmiş ve mahfuz olan tarihin Ebû Zer'den nakledilen rivayet olduğunu belirterek Ca'fer'i alışılmış isnada tutunmakla itham etmiştir.

66 Söz konusu isnadla hadisin nakli için bk. İbn Mâce, "Tahâret", 1/7; İbn Hibbân, *Sahih*, IV, 399, 406; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 43, 272; Bezzâr, *Müsned*, II, 436.

67 Dârekutnî de rivayetin bu isnadla gelmesinin mümkün olmadığını ve Ertât'ın bu rivayetinde vehme düştüğünü ifade etmiştir. Bk. Dârekutnî, *el-İlel*, XIII, 3.

68 İbn Adî, *el-Kâmil*, I, 431.

69 Rivayet Ca'fer b. Abdülvâhid kanalıyla hiçbir kaynakta geçmemektedir. Başka isnadlarla nakli için bk. Buhârî, "Salât", 8/105; Müslim, "Salât", 4/51; İbn Hibbân, *Sahih*, VI, 147; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, II, 375; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, 95; XV, 296; XLIII, 96; Ebû Avâne, *Müsned*, I, 390; Bezzâr, *Müsned*, II, 358; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebir*, III, 211.

70 İbn Adî, *el-Kâmil*, II, 154.

71 İbn Adî, *el-Kâmil*, II, 153-55.

İbn Adî'nin "Kolay yolu tercih etti" veya "Bu onun için kolaydır" şeklindeki lafızlarla "meşhur isnada uyarılma" eylemiyle tenkit ettiği rivayetlerde göze çarpan en önemli husus söz konusu eylemle itham ettiği râvilerin hemen hepsinin muhaddisler tarafından zayıf görülen ve cerh edilen râviler olduğudur. Böylece ona göre "Sülûkü'l-câdde" eyleminde göz önüne alınması gereken en önemli hususun râvilerin hıfz ve itkân açısından durumları olduğunu söyleyebiliriz. Burada İbn Adî'den sadece iki örnek vermekle yetinmekle beraber, bunların dışında birçok yerde aynı kavramı rivayetlerin ta'lilinde bir karine olarak zikrettiği görülmektedir.⁷²

أسهل عليه "Kolay yolu tercih etti" kalıbı daha önce de belirttiğimiz üzere, İbn Ebû Hâtim tarafından da kullanılmıştır. Söz konusu kullanımlarda benzeri şekilde Ebû Hâtim'in de râvilerin durumlarına ve hafıza zayıflıklarına sıkça işaret ettiği ve söz konusu eylemin karineleri arasında râvilerin durumlarına temas ettiği görülmektedir.⁷³

Sülûkü'l-Câdde Kavramının Diğer İstilahlarla İlişkisi

Mütekaddimîn dönemi hadis usulü eserleri incelendiğinde, kullanılan kavramların bir kısmının birbiriyle küçümsenmeyecek şekilde bağlantılı olduğu, hatta bazılarının tarihsel süreçte birbirinin yerine dahi kullanıldığı görülür. Bu husus, usul kavramlarının tarihsel gelişiminin tabii bir sonucudur. Aynı zamanda bazı metinler muhteva ve özellik itibarıyla teknik açıdan birkaç kavramla ilişkili olabilmektedir. Bu sebeple bazan usulcünün bir kavramla ilişkili kullandığı örneğin, bir başka müellif tarafından diğer bir terime yönelik kullanıldığı dikkat çekmektedir. Bu çalışmada ele alınan "Sülûkü'l-câdde" kavramının da benzer bir muhtevaya sahip olduğu söylenebilir. Nitekim kullandığımız örneklerin büyük kısmı ilel literatüründe geçmekte, hatta bazı usul eserlerinde maktûb ve şâz gibi kavramlara örnek olarak zikredilmektedir.⁷⁴ Bu bağlamda ele aldığımız bu kavramın "muallal", "maktûb" ve "şâz" terimleriyle yakından ilişkili olduğu söylenebilir. Zira "muallal" kavramı, hadis tarihinde rivayetin isnadında veya metninde bulunan bir hataya, "maktûb" kavramı isnadla yapılan bir değişikliğe, "şâz" kavramı da isnad veya metinlerin mukayese edilmesi sonucu mahfuz olan rivayetin karşılığında terk edilen rivayete işaret etmekte ve söz konusu tenkit ibarelerinin oluşumunda "Sülûkü'l-câdde" terkibi bir karine olarak kullanılmaktadır. İlk bakışta "bir şeyin ayıbını ve kusurunu gizlemek, hile yapmak, göz boyamak" anlamlarına

72 Diğer örnekler için bk. İbn Adî, *el-Kâmil*, I, 201, 431; II, 154, 228; III, 418; IV, 70, 78, 146, 259; V, 182; VI, 229, 286, 359, 388.

73 Örnekler için bk. İbn Ebû Hâtim, *İlel*, I, 171, 315, 359; II, 60, 354.

74 İbn Hacer el-Askalânî, *en-Nüket*, II, 885.

gelen⁷⁵ ve ıstılahî olarak da "râvinin mülâki olduğu şeyhten işitmeden yahut muasırı olmakla beraber mülâki olmadığı şeyhten işitmiş gibi rivayet ettiği hadis" şeklinde tanımlanan⁷⁶ müdelles kavramıyla da ilişkili olduğu akla gelebilir. Ancak, "Sülûkü'l-câdde" eylemine sebep olan husus, örneklerden de anlaşıldığı üzere, râvide bulunan zabt kusurudur. Dolayısıyla tedlîs kavramında rivayete bilinçli müdahale ön plana çıkarken "Sülûkü'l-câdde" eylemine ise râvinin zabt zayıflığı sebep olmakta ve bu noktada söz konusu kavramdan ayrılmaktadır. Sonuç olarak rivayette bulunan bir hatayı işaret eden bu kavram, aynı zamanda hadis usulü terimlerinin ne kadar memzûc olduğunu ve hadis münekkitlelerinin hadislerin sıhhatini tespit noktasında ne kadar titiz davrandıklarını da ortaya koymaktadır.

Sülûkü'l-Câdde Eyleminin Râvinin Güvenilirliği Açısından Sonuçları

Buraya kadar verilen bilgilerden anlaşılacağı üzere "Sülûkü'l-câdde" eylemi çıkış noktası (mahreci) ve metinleri birbirine yakın olan ihtilâflı rivayetlerle bağlantılı olarak kullanılmıştır. Özellikle, rivayetler isnad açısından muhtelif şekillerde geldiğinde, hadis tenkitçileri "muhâlefetü'l-câdde"yi râvinin hıfz ve zabt sağlamlığına, "Sülûkü'l-câdde" eylemini de râvinin zabt zayıflığına delalet eden bir tercih sebebi olarak kabul etmektedir. Kullanılan örneklerin hemen hepsinde görüldüğü üzere "Sülûkü'l-câdde" eyleminde dikkate alınan en önemli tercih sebebi, râvilerin hıfz ve itkân açısından durumları olmuştur. Nitekim hadis tenkitçilerinin söz konusu eylemi belirttikten hemen sonra râvilerin hıfz ve itkân açısından durumlarına işaret etmeleri de bunu göstermektedir.⁷⁷ "Sülûkü'l-câdde" ihtilâflı rivayetler arasında gerçekleştiği için söz konusu eylemin öncelikle rivayetlerden birinin tercih edilmesi (mahfuz) ve diğerinin ise bırakılmasına (şâz) neden olduğu söylenebilir. Rivayet açısından böyle bir sonuç ortaya çıkmasına karşın, râvi açısından aynı eylemin tek başına râvinin terkin gerektirecek bir tenkide sebep olmadığını da belirtmeliyiz. Bu çalışmada kullandığımız örneklerde meşhur isnada uyarlamakla tenkit edilen râvilerin diğer rivayetlerinin muteber hadis kaynaklarında istimal edilmesi,⁷⁸ söz konusu eylemin râvinin terkin gerektirecek tarzda olmadığını göstermektedir. Dolayısıyla meşhur isnada uyarlama eylemi, râvinin hıfz ve itkân zayıflığına, bir başka ifadeyle, hata ve vehmine işaret eden bir kavram olarak kullanılmış ve râvinin tamamen terkin gerektirecek bir kusur olarak telakki edilmemiştir.

75 İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, V, 286.

76 İbnü's-Salâh, *Mukaddime*, s. 58-59.

77 Bk. İbn Adî, *el-Kâmil*, I, 201, 431; II, 154, 228; III, 418; IV, 70, 78, 146, 259; V, 182; VI, 229, 286, 359, 388.

78 Bk. 29, 35, 53, 59. dipnotlar.

Sonuç

Rivayetlerin isnadında yapılan hatalardan biri de bu makalede ele alınan “Sülûkü'l-câdde” eylemidir. لزوم الطريق “Yola tutundu”, أتبع الحجرة / اتبع الحجرة “tabii gidişini sürdürdü / tabii gidişi takip etti”, سلك الجادة / سلك الطريق / سلك “salk الجادة / meşhur isnada tutundu / meşhur isnadı takip etti”, تبع العادة “alıştığı (isnadı) takip etti”, أسهل عليه “kolay yolu tercih etti / bu ona kolaydır” gibi farklı kalıplarla ifade edilen söz konusu tenkit teriminin anlamı bütün bu kullanımlarda, râvinin zabt zayıflığı vb. sebeplerle bir isnadı terk ederek, rivayeti alışlageldiği isnadla nakletmesi, yani “meşhur isnad(ın)a uyarlaması” noktasında belirginleşmiştir.

Tarihsel kökenleri hicrî II. asra kadar uzanan ve İmam Şâfiî (ö. 204/819), Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), Ebû Hâtim er-Râzi (ö. 275/878), İbn Adî (ö. 365/975), Hâkim en-Nîsâbü'rî (ö. 405/1014), İbn Receb el-Hanbelî (ö. 795/1393), İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449) gibi muhaddisler tarafından da kullanılan bu kavramla birçok rivayet tenkit edilmiş ve söz konusu rivayetler bu bağlamda muallal kabul edilmiştir. Hadis münekkitleri söz konusu kavramı ve bu kavrama denk gelebilecek muhtelif versiyonlarını isnadda yapılan bir hata mukabilinde kullanmışlardır. Bu sebeple isnada yönelik ve râvinin zabt zayıflığından kaynaklanan bir hata olarak tarif edebileceğimiz bu kavramın, aynı zamanda “muallal, maktûb” ve “şâz” kavramlarıyla da yakından ilişkili olduğu söylenebilir.

“Sülûkü'l-câdde” eylemi, tespit edilmesi hayli zor olan ve râvilere ve râvilerin hadis kaynaklarına ilişkin kapsamlı bilgi birikimini gerektiren bir husus olarak karşımıza çıkmaktadır. Zira böyle bir eylemin tespiti hem râvilere ilişkin ayrıntılı bir bilgi birikimini hem de hadislerin mahrecine tam anlamıyla vukufiyeti gerektirmektedir. Ele aldığımız örneklerden de anlaşıldığı kadarıyla “meşhur isnada uyarlama” eylemiyle tenkit edilen rivayetlerde dikkate alınan temel ilkelerden birisi, meşhur yola muhalif olan râvinin meşhur yolu tutan, diğer bir ifadeyle, isnadı meşhur rivayetine uyarlayan râviden daha üstün veya onun seviyesinde olması gerektiğidir. Ondan daha zayıf durumda olursa bu durumda onun muhalefetinin çok fazla bir anlamı yoktur. Zira bu muhalefet, onun vehim ve hatasından kaynaklanmış olabilir. Yine söz konusu tenkit ifadesi medarı bir, metni de aynı olan rivayetlere uygulanabilir. Aksi halde rivayetin iki farklı vecihten gelmesi de mümkündür.

Son söz olarak ele aldığımız bu kavram ve kullandığımız örnekler, muhaddislerin rivayetlerin sıhhatini belirleme noktasında ne kadar titiz olduklarını ve rivayeti bütün ayrıntılarıyla ele aldıklarını göstermektedir. Bu bağlamda ilel ve cerh-ta'dîl literatürü bize muazzam hazineler sunmaktadır.

Bir Tenkit Terimi Olarak “Sülûkü'l-Câdde”

Rivâyetlerin sıhhatini belirleme bağlamında cerh-ta'dil eserlerinde muhaddisler tarafından birçok kavram kullanılmıştır. Bu kavramlardan birisi de “Sülûkü'l-câdde” terimidir. Râvinin karşılaştığı bir isnâdı, hafıza zayıflığı vb. sebeplerden ötürü alışılageldiği meşhur isnâdına uyarlaması anlamında belirginleşen “Sülûkü'l-câdde”, zahiren nadir kullanılan terimlerden biri olarak görülmesine karşın hadis tenkidinde dikkate alınan önemli unsurlarından biri olmuştur. Bu çalışma, söz konusu tenkit teriminin hadis tarihindeki kullanımlarını örneklerle izah etmeyi ve diğer hadis usulü kavramları ile ilişkisini ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Anahtar kelimeler: Hadis tenkidi, meşhur isnâd, cerh-ta'dil, Sülûkü'l-câdde.
